

हरिः ॐ।

नम सर्वेभ्यः ।

भाषितसंस्कृतवर्ग
सर्वेषां स्वागतम्।

ॐ सह नाववतु ।
सह नौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

विभक्ति		कारक	(कारक-चिह्न)
(१) प्रथमा	(प्र०)	कर्ता	—, ने
(२) द्वितीया	(द्वि०)	कर्म	को
(३) तृतीया	(तृ०)	करण	ने, से, द्वारा
(४) चतुर्थी	(च०)	संप्रदान	के लिए
(५) पंचमी	(पं०)	अपादान	से
(६) षष्ठी	(ष०)	सम्बन्ध	का, के, की
(७) सप्तमी	(स०)	अधिकरण	में, पर
(८) सम्बोधन	(सं०)	संबोधन	हे, अये, भो:

द्वितीया - (किम्)

कर्तृपदम् - कर्तारं सूचयति - यथा रामः, लक्ष्मीः, सीता, भरतः, गजः, हंसः,

कर्मपदम् - कर्म सूचयति - प्रायेण द्वितीया विभक्त्याम् एव भवति -

यथा रामम्, लक्ष्मीम्, सीताम्, भरतम्, गजम्, हंसम्

द्वितीया: --

कर्मकारः वृक्षं सिञ्चति। सज्जनः धर्मं पालयति। अहं शब्दं शृणोमि। सा इतिहासम् अवदत्। माता पुत्रिं बोधयति।

एवं - प्रति, परितः, विना, उभयतः इत्येतेषां शब्दानां पूर्यं द्वितीया भवति।

अहं गृहं प्रति गच्छामि। विध्यालयं परितः सस्यानि सन्ति। फलं विना कार्यं न करोति कोऽपि।

गृहं उभयतः कारयानगृहौ दृश्यति।

द्विकर्मकम् : यत्र एक वाक्यस्थरे द्वौ कर्मपदं भवतः तौ द्विकर्मकवाक्यम् इत्युच्यते। यथा

रामः अध्यापकं प्रश्नं पृच्छति। वामनः बलिं वसुधां याचते।

प्रायेण व्यवहारे ४ धातवः अपि च तेषां अर्थे द्विकर्मकशब्दाः भवन्ति =

१. वदति ; २. पृच्छति ; ३. प्रार्थयति ; ४. नयति

तृतीया : (केन)

1. क्रियाया यत् साधनं भवति तत् तृतीयाविभक्तिः भवति।

सः दण्डेन लम्भकर्णं ताडयति। अहं सीवयन्त्रेण सीवनं करोमि। अहं अग्निना ओदनं पचामि।

2. भावसूचकानां एवं येनाङ्गविकारः पदानां तृतीया भवति।

बालकः सन्तोषेण क्रीडितुं गतवान्। निर्धनः कष्टेन धनं सम्पादयति। माता क्रोधेन बालिकां ताडयति। नेत्रेण काणः।

3. करणवाचकः/हेतुवाचकः अस्ति चेत् तृतीया भवति।

मम आगमेन सा संतुष्टा भवति। दैवानुग्रहेण अपाय न जातः। अग्निस्पर्शेन हस्तः दग्धः।

4. वाहनं/प्रयाणसाधनं तृतीयाविभक्तिः भवति।

द्विचक्रिकेन विध्यालयं गच्छामि। करयानेन आरक्षकः याति। जनाः लोकयानेन नगरं भ्रमन्ति।

5. सार्धम्, साकम्, समम्, सह, विना एवं दिग्संख्या वाचकानि सहितं तृतीयाविभक्तिः भवति।

रमेण सह सीता वनं अगच्छत्। सहाय्येन विना कार्यं कर्तुं अशक्यम्। अहं दशरूप्यकैः एकां लेखनीं क्रिणीतवान्।

6. अलम् इति निषेधार्थं तृतीया वभक्तिः एवं पर्याप्तार्थं चतुर्थि वभक्तिः भवति।

हे कंसा! अलं क्रोधेन स्त्रीयां पीडयतु। सौम्या! अलं मधुराय यचनं।

चतुर्थिः –कस्मै

1. उपादानार्थे –यत्र दानक्रिया अस्ति तत्र

बलिः वामनाया वसुधां दत्तवान्। कर्णः मात्रे कवचं दत्तवान्। कृष्णः द्रौपद्यै वस्त्रं दत्तवान्।

2. रोचते यत्र उपयुज्यते तत्र अपि चतुर्थिविभक्तिः भवति।

गोभ्यः कृष्णस्य वेणुं रोचते। कृष्णकथामृतं कस्मै न रोचते।

3. नमः सहितं चतुर्थिविभक्तिः भवति।

शिवाय नमः। गणपतये नमः। कृष्णाय नमः। विष्णवे नमः

4. कूध्यति, असूयति, ईर्ष्यति, दूह्यति, कल्पते, एतेषां पात्रीभूतानां चतुर्थिवभक्तीः भवति।

रावणः रामाय कुध्यति। कर्णः अर्जुनाय असूयति। दुःशासनः भिमाय ईर्ष्यति।

कृष्णाय शिशुपालः दूह्यति। (कः कं प्रति किं)। वसिष्ठः रामाय ज्ञानं कल्पते

पंचमि- (कुत्रतः)

यस्माद् विभागः तदा यः अविभागः भवति तत्र पंचमि विभक्तिः भवति।

‣ वृक्षात् पर्णं पतति। गृहात् विपणिं गच्छति। विध्यालयात् गृहं आगच्छति।

यस्माद् भयः भीतिः भवति तत्र पंचमि वभक्तिः भवति।

‣ व्याघ्रात् भीतिः जातः। चोरात् भयं भवति।

यस्माद् रक्षणं/त्राणं भवति।

‣ कृष्ण! अपायात् मां रक्षतु। देवा! अग्नेः वयं पातु।

बहिः, आरभ्य, ऋते, पूर्वम्, परम् इत्येतेषां पदानां उपयोगे पंचमि विभक्तिः भवति।

‣ ग्रामात् बहिः कूपं वर्तते। गृहात् आरभ्य विध्यालयं पर्यन्तं चलति। वर्गात् पूर्वम् एवं वर्गात् परं वर्षः भवति।

षष्ठी –(कस्य)

सम्बन्धसूचकानि पदानि षष्ठीवबक्तिः भवति।

सा रामस्य माता। सा मम पत्नी। एतत् गोपालस्य कन्दुकम्। एषा तव सहोदरी वा ?

सम्बन्ध (षष्ठी विभक्ति) :-- रामः दशरदस्य पुत्रः। शिरः शरीरस्य अवयवः। कृष्णस्य धेनुः।

षष्ठी हेतुप्रयोगे: - - सः अध्ययनस्य हेतोः अत्र वसति।

क्तस्य च वर्तमाने :-- अहं राज्ञः अर्चितः। बालः अध्यापकस्य पठितः। कृष्णः गोपिकानां मुग्धः।

षष्ठी चानादरे :-- आहूयमानस्य गतः।

धनस्य याचको मा भुवम्। राष्ट्रस्य नायकाः धार्मिकाः विद्वांसश्च भवेयुः।

प्रजायाः सेवकः प्रजावत्सलो भवेत् । मम उपवेशिकाऽस्ति, भवान् तिष्ठतु।

तव कार्यस्य चिकीर्षाऽस्ति, त्वं कुरु। तव विवदिषा समाप्ता, अधुनाऽहं वक्ष्यामि।

यत्र बहत्सु एकं दर्शयितुं भवति तत्रापि।

बहूनां जन्मनां अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। राजानां राजा।

सप्तमि- (कुत्र)

यत्र अधिष्ठानं दर्शयति तत्र अधिकरणार्थे सप्तमि विभक्तिः भवति।

ग्रामे अश्वथवृक्षं तिष्ठति। अध्यापकः आसन्दे उपविशति।

"कस्तूरीतिलकं ललाटपटले वक्षस्थले कौस्तुभं

नासाग्रे वरमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणं।

सर्वाङ्गे हरिचन्दनं सुललितं कण्ठेचमुक्तावली

गोपस्त्री परिवेष्टितो विजयते गोपाल चूडामणि॥"

विषयरूपाधारं अपि यथा तस्मिन् तव अनादरः मास्तु। संस्कृते जनाः अभिरुचि प्रदर्शयन्ति।

ग्रहणं एवं ताडनं अङ्गे भवति तत्रापि अङ्गस्य भागः सप्तमि विभक्तिः भवति। हस्थे ग्रहणं। ऊरौ ताडनम् च।

डदलनल

धलतवः
2000

डुरतुडडलः
480

> 20,00,00,000

< 4,000 Rules

धातुः

1 धातुः (सन्, णिच्, सन्+णिच्, णिच्+सन्) = 5 धातुः

5 धातुः × लकाराः – 5 × 90 = 450

5 धातुः × 12 कृत्प्रत्ययाः – 60 × 21 (सुप्) = 1260

5 धातुः × 2 (त्वा, तुम्) = 10

60 कृत्प्रत्ययान्ताः × 5 (क्यच्, काम्यच्, क्विप्, णिच्, क्यङ्)

= 300 धातवः। 300 × 90 = 27,000

300 नामधातवः × 12 कृत्प्रत्ययाः × 21 सुप् = 75,600

अव्ययकृत् – 300 × 2 = 600

1 धातुः → 1,04,920

लकाराः

(१) लट् लकार (= वर्तमान काल) जैसे :- श्यामः खेलति । (श्याम खेलता है।)

(२) लिट् लकार (= अनद्यतन परोक्ष भूतकाल) जो अपने साथ न घटित होकर किसी इतिहास का विषय हो । जैसे :-- रामः रावणं ममार । (राम ने रावण को मारा ।)

(३) लुट् लकार (= अनद्यतन भविष्यत् काल) जो आज का दिन छोड़ कर आगे होने वाला हो । जैसे :-- सः परश्वः विद्यालयं गन्ता । (वह परसों विद्यालय जायेगा ।)

(४) लृट् लकार (= सामान्य भविष्य काल) जो आने वाले किसी भी समय में होने वाला हो । जैसे :--- रामः इदं कार्यं करिष्यति । (राम यह कार्य करेगा।)

(५) लेट् लकार (= यह लकार केवल वेद में प्रयोग होता है, ईश्वर के लिए, क्योंकि वह किसी काल में बंधा नहीं है।)

(६) लोट् लकार (= ये लकार आज्ञा, अनुमति लेना, प्रशंसा करना, प्रार्थना आदि में प्रयोग होता है ।) जैसे :- भवान् गच्छतु । (आप जाइए) ; सः क्रीडतु । (वह खेले) ; त्वं खाद । (तुम खाओ) ; किमहं वदानि । (क्या मैं बोलूँ ?)

(७) लङ् लकार (= अनद्यतन भूत काल) आज का दिन छोड़ कर किसी अन्य दिन जो हुआ हो । जैसे :- भवान् तस्मिन् दिने भोजनम् अपचत् । (आपने उस दिन भोजन पकाया था।)

(८) लिङ् लकार = इसमें दो प्रकार के लकार होते हैं :--

(क) आशीर्लिङ् (= किसी को आशीर्वाद देना हो) जैसे :- भवान् जीव्यात् (आप जीओ) ; त्वं सुखी भूयात् । (तुम सुखी रहो।)

(ख) विधिलिङ् (= किसी को विधि बतानी हो ।) जैसे :- भवान् पठेत् । (आपको पढ़ना चाहिए।) ; अहं गच्छेयम् । (मुझे जाना चाहिए।)

(९) लुङ् लकार (= सामान्य भूत काल) जो कभी भी बीत चुका हो । जैसे :- अहं भोजनम् अभक्षत् । (मैंने खाना खाया।)

(१०) लृङ् लकार (= ऐसा भूत काल जिसका प्रभाव वर्तमान तक हो) जब किसी क्रिया की असिद्धि हो गई हो । जैसे :- यदि त्वम् अपठिष्यत् तर्हि विद्वान् भवितुम् अर्हिष्यत् । (यदि तू पढ़ता तो विद्वान् बनता।)

इस बात को स्मरण रखने के लिए कि धातु से कब किस लकार को जोड़ेंगे, निम्नलिखित श्लोक स्मरण कर लीजिए-

लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ् लङ् लिट्सूतथा ।
विध्याशिषोर्लिङ् लोटौ च लुट् लृट् लृङ् च भविष्यति ॥

सामान्य लकाराः

लट् लकार (= वर्तमान काल) जैसे :- श्यामः खेलति । (श्याम खेलता है।)

लृट् लकार (= सामान्य भविष्य काल) जो आने वाले किसी भी समय में होने वाला हो । जैसे :--- रामः इदं कार्यं करिष्यति । (राम यह कार्य करेगा।)

लोट् लकार (= ये लकार आज्ञा, अनुमति लेना, प्रशंसा करना, प्रार्थना आदि में प्रयोग होता है ।) जैसे :- भवान् गच्छतु । (आप जाइए) ; सः क्रीडतु । (वह खेले) ; त्वं खाद । (तुम खाओ) ; किमहं वदानि । (क्या मैं बोलूँ ?)

लुङ् लकार (= सामान्य भूत काल) जो कभी भी बीत चुका हो । जैसे :- अहं भोजनम् अभक्षत् । (मैंने खाना खाया।)

विधिलिङ् (= किसी को विधि बतानी हो ।) जैसे :- भवान् पठेत् । (आपको पढ़ना चाहिए।) ; अहं गच्छेयम् । (मुझे जाना चाहिए।)

ॐ सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चिद्दुःखभागभवेत् ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥